

Р. С. Захарченко

**УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ:
ДОКУМЕНТ ПРО ЙОГО ЗНИЩЕННЯ 1941 РОКУ ТА ОБСЯГ ВТРАТ**

У публікації вперше привертається увага до маловідомої дотепер вітчизняної історико-документальної установи – Уманського державного історичного архіву та, зокрема, акцентується на недослідженому факті гуманітарної катастрофи регіонального масштабу у роки Другої світової війни – знищення фондів архіву у липні 1941 року. Серед іншого здійснюється оцінка орієнтовних кількісних втрат документальних матеріалів, що перебували на зберіганні, зокрема, оприлюднюється унікальний документ, складений наприкінці 1944 року про цю трагічну подію – «Акт про розмір матеріальної шкоди та збитків», який усю провину за цей злочин покладає на бомбардування будівлі німецькими військами, а також аналізується вірогідність цього свідчення.

Ключові слова: *Уманський державний історичний архів, Умань, Західна Черкащина, Друга світова війна, історико-культурні втрати, джерелознавство, Уманщина*

Всіляко вітаючи факт заснування нового історичного часопису «Уманська старовина», не можна обійти увагою украй дошкульної та болючої для історичних студій Західної Черкащини проблеми евристики першоджерел – в першу чергу документальних та архівних. Найбільшою – і часто непоборною, складністю для місцевого дослідника є те, що документи з історії цього регіону зберігаються практично виключно в архівах та рукописних зібраннях Києва, Черкас, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Варшави та Кракова. Окрім того, доволі багато навіть фундаментальних

історичних сюжетів західночеркаського історичного нарративу з часом виявилися спотвореними саме через неознайомленість дослідників із першоджерелами. Саме тому, на наше переконання, є конечна потреба надання місця в цьому науковому часописі для окремої едиційної рубрики, яка представляла б результати пошуку нових історичних джерел (передовсім унікальних) та, що найважливіше, їхні публікації задля більш якісного студіювання історії цього краю.

Однак описана ситуація із першоджерелами Уманського регіону була не завжди. Так, цього року минає 70 років з часу закінчення Другої світової війни; і поза Шталагом-349 «Уманська яма», масовими розстрілами мирних громадян, вивезенням гітлерівцями фондів Уманського краєзнавчого музею, місто Умань внаслідок неї зазнало пережило ще одну справжню гуманітарну катастрофу місцевого масштабу. Так, здається, місцевими дослідниками дуже рідко згадувалося про іншу непоправну втрату для історико-документальної спадщини в першу чергу для Уманщини – загибель фондів Уманського державного історичного архіву влітку 1941 року. Саме тому вельми символічно, що першим опублікованим в «Уманській старовині» документом, буде документ про трагедію УДІА.

Уманський державний історичний архів¹ (1930-1941), його діяльність та доля, на жаль, дотепер практично не стали предметом зацікавлення дослідників. Ба більше: про нього, як доводиться говорити, якщо і йшлося взагалі, то переважно лише про знищення. Власне це й не повинно дивувати – 1941 року архів згорів, слід гадати, включно зі своєю внутрішньою документацією. Лише дослідниця архівної справи на Черкащині Тетяна Клименко у своїх кількох публікаціях торкалася історії УДІА² [7, 10; 4, 9; 8, 45-47; 1, 12; 5, 123-124]. Тим більше нічого не було дотепер відомо ані про його місцезнаходження в Уманю, ані про його очільників, ані про кількісні параметри архівних фондів та їхні назви. Слід водночас зазначити, що із

---

¹ За нетривалий час свого існування архів мав також інші назви (зокрема, Уманська філія Київського облархіву), однак вказана назва використовувалася найчастіше.

² Втім, на жаль, здебільшого з вказаних публікацій важко збагнути походження наведеної інформації про Уманський державний історичний архів.

фондами УДІА встигли попрацювати окремі дослідники та навіть, як сталінські історики Ісаак Мінц та Юхим Городецький, змогли навіть включити його документи до свого збірника джерел [3, 236, 239]. На щастя, у фондах Державного архіву Київської області вдалося знайти документи, які висвітлюють діяльність УДІА і, зокрема, нижчеподаний документ – акт, котрий засвідчував факт знищення архіву 30-31 липня 1941 року. Вказаний документ є актом, укладеним 25 грудня 1944 року в Уманю комісією для оцінення розміру матеріальної шкоди у складі капітана Чепи, завідуючого міськВНО Микити Десятника, викладача історії Уманського учительського інституту, представника т.зв. Комісії «сприйняття» Надзвичайній Комісії Олександра Бурбураса та виконуючого обов'язки завідуючого Уманським міським державним архівом. За словами звіту, будівля архіву зайнялася начебто від влучення в неї запальної бомби у результаті повітряного бомбардування та артилерійського обстрілу міста гітлерівцями 30-31 липня 1941 року. Втім, якихось певних доказів останнього не наводилося, що разом певними синхронними фактами наводить на певні сумніви стосовно правдивості його свідчень.

Сприйняти цей документ для історика розумом неймовірно важко (особливо, коли читаєш списки безпосередніх архівних фондів, якими свого часу диспонував архів). За сухими цифрами прихована втрата незмірно вища, аніж обсяг відповідної кубатури паперу та матеріальних втрат – втрачено цілий документально-нарративний «шар» історичної пам'яті, який нині практично не відтворити й на 25-30 відсотків.

Згідно з даними публікованого звіту, хронологічно справи Уманського державного історичного архіву охоплювали період 1756-1923 рр.³ та налічували 2154 фондів⁴. У архіві мала зберігатися документація міських,

---

³ Водночас Тетяна Клименко спочатку стверджує, що хронологія документів, котрі потрапили до фондів УДІА, розпочиналася з початку XVIII століття [8, 45], а потім – що вони охоплювали період 1753–1935 рр. [5, 124]

⁴ Аналогічну кількість фондів наведено у: [9]. Тетяна Клименко помилково визначає – безперечно через власну описку чи помилку в першоджерелі, кількість фондів у 1154 одиниць [6, 138-139; 5, 123]. Водночас, слід сказати, що наведені у акті збитків цифри є не цілком точні (вони віддзеркалюють положення лишень на 1 січня 1941 року). Так, згідно зі звітом за перший квартал 1941 року директора УДІА Йосипа

повітових, волосних, районних та сільських установ Уманського повіту часів Імперії Романових та ССРСР, Уманської округи Київської області, а також місцевих духовних установ і Києво-Подільських військових поселень тощо. Як наслідок, знищення УДІА спричинило знищення багатющого фактографічного «фундаменту» історії Уманя та нинішньої Західної Черкащини. Саме факт відсутності документації багатьох колишніх установ регіону – а особливо періоду 1917-1941 років, має своїм наслідком проблемність студіювання для сучасних дослідників історії міст, містечок, сіл та установ цього терену зазначеного часу⁵ (зокрема, такої важливої проблематики Голодомору 1932–1933 рр). За нашими попередніми підрахунками нині можна сказати, що за допомогою опосередкованих даних збережених звітних матеріалів архіву цілком реальною є можливість здійснити описову реконструкцію щодо принаймні близько 500-600 фондів Уманського ДІА, що охоплювали період з-перед 1917 року за кількома параметрами – назва фонду, хронологічні межі, кількість справ та метраж архівних справ)⁶. Також можна попередньо сказати, що ті справи та фонди по Уманю та Уманському повіту, які нині зберігаються у Державному архіві Черкаської області, є саме залишками колишніх фондів УДІА.

З директорів архіву у 1937-41 роках відомі, до прикладу, Гром, Йосип Голобородько та тимчасово виконуючий його обов'язки Затхеев. Приміщення архіву знаходилося у будівлі колишнього уманського готелю «Бельвю», по вул. Радянській, 9, поруч з колишнім готелем «Франція». Нині цей будинок не існує (вочевидь, його було розібрано під час війни чи невдовзі

Голобородька, станом на 1 квітня 1941 року в архіві налічувалося вже 2196 врахованих та заінвентаризованих фондів із загальною кількістю 310001 справа (з яких 264.439 заінвентаризованих) та 32.507 нерозібраних справ. З огляду на сталу динаміку попереднього часу з активного оформлення нових справ та формування нових фондів, станом на кінець червня кількість фондів у архіві цілком могла сягнути 2.220-2.240, а справ – 315 тисяч... Незрозумілим, щоправда, залишається походження вказаної цифри щодо тисячі кілограмів розсипу та інформації стосовно датування найраніших датованих з-посеред документів архіву 1756 роком.

⁵ Для прикладу для дослідження, приміром, історії села Кищенців у теперішньому Маньківському районі періоду останньої третини ХІХ – початку ХХ століття нині дослідник не диспонує ані фондами місцевої сільської управи, ані Маньківської волосної управи, ані пошти, ані кищенецької церкви Покрови Пресвятої Богородиці, ані місцевих благочинних Уманського духовного правління тощо.

⁶ Їхній аналіз та реконструкцію ми плануємо подати в наступних публікаціях.

по ній), і зараз на ньому місці існує свого роду «прохід» поміж сучасним готелем «Умань» та недобудованим житловим комплексом «Перлина Умані» по вул. Радянській, 11. Відомий знавець уманських будинків Владислав Давидюк про колишню будівлю УДІА нічого не говорить взагалі, вірогідно так само через брак інформації про неї [2, 13].

З іншого боку, є підстави припускати, що до справи знищення УДІА німці не були причетні. Так, практично напередодні того, як згорів уманський архів і за дуже схожих обставин був знищений архів у Білій Церкві 1941 року⁷, а також теж згоріло принаймні одне приміщення архівосховища Черкаської філії Київського обласного державного архіву [7, 10]. Тож, з огляду на подібність «почерка», цілком можливо існувала особлива таємна інструкція обласного УНКВД, котра санкціонувала знищення таких архівних установ.

Опублікований документ кожного науковця, хто провів не один рік за архівними пошуками та відрядженнями, поза сумнівом навряд чи залишить байдужим, а то й справить болюче відчуття розпачу від усвідомлення обсягу втрати: усвідомлення того, скільки безцінних історичних джерел – понад триста тисяч самих лишень архівних справ та понад дві тисячі сформованих (!) архівних фондів пішло за вогнем у небуття і що тим більше це все знаходилося безпосередньо в Уманю! Для кожного вдумливого дослідника Уманщини на довгі роки безперечнозалишиться мовчазне запитання – «А що там саме було з документів, за отими сухими цифрами?».

При публікації першоджерела стиль та орфографію оригінального документа збережено, скорочення – розкрито.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів – збережена пам'ять народу / Укладач Т.А. Клименко. – Черкаси: "Вертикаль", видавець Кандич С.Г., 2009. – 80 с.

---

⁷ В даному випадку практично стовідсотково може йтися про навмисний підпал. Дякую за цю інформацію білоцерківському колезі, к.і.н. Євгенові Чернецькому.

2. Давидюк В. Історія уманських вулиць: вулиця Радяська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Випуск 3 / В. М. Давидюк. – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. – 428 с.

3. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / под редакцией И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. – Москва : ОГИЗ : Государственное издательство политической литературы, 1942. – 240 с. – (Серия "История гражданской войны в документах" : материалы и документы по изучению истории Великой пролетарской революции и гражданской войны в СССР).

4. Клименко Т. Архівна справа на Черкащині: історія та сучасність: Довідник / Держкомархів України. УДНДІАСД; Держархів Черкаської обл. – Черкаси, 2003. – 132 с. – (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 6).

5. Клименко Т. Велика Вітчизняна війна за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2011. – № 2–3 (273). – С. 123–131.

6. Клименко Т. Друга світова війна за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області / Т. А. Клименко // Вісник Черкаського університету: [зб. наук. ст.]. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 1. – С. 138–144.

7. Клименко Т. З історії розвитку архівної справи на Черкащині / Т. А. Клименко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 8–12.

8. Клименко Т. Створення мережі архівних установ на Черкащині у 1919–1937 рр. / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2008. – № 1–2 (260). – С. 39–49.

9. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Книга 1 / Упор.: К. І. Климова, Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та

документознавства. - Київ, 2007. – 1032 с. (режим доступу – <http://www.archives.gov.ua/Publicat/reestr/Files/033.pdf>)

ДОКУМЕНТ

1944 р., грудня 25. – Акт про розмір матеріальної шкоди та збитків, заподіяних спаленням Уманського державного історичного архіву внаслідок, як йдеться, бомбардування та артилерійського обстрілу міста німецькими військами 30-31 липня 1941 року.

Державний архів Київської області. Ф. Р-907. – Оп. 6. – Спр. 11. – Арк. 36.

А К Т

1944 г. декабря 25 дня   гор[од] Умань, Киевской области.

Мы ниже подписавшиеся Начальник Уманского ГО НКВД Капитан Госбезопасности ЧЕПА, заведующий Уманского ГО Народного образования Десятник Никита Макс[], преподаватель Истории СССР Уманского учительского института⁸, представитель комиссии содействия Чрезвычайной Комиссии Бурбурас Александр Игнат[], и[сполняющий] о[бязанности] заведующего Уманского городского Государственного Архива Матченко З. А., составили настоящий акт в нижеследующем:

В Уманском Государственном Историческом Архиве в гор[оде] Умань ул. Советская дом №-9, к началу войны на хранении находились документальные материалы с 1756 г. по 1935 г. с общим количеством фондов – 2154, единиц хранения 305227 и 1000 кгр. документальных материалов в россыпи. Фонды до революционных (!) учреждений уездных, волостных и сельских административных, культурных и хозяйственных учреждений и организаций, фонды частных имений, фирм, заводов и пр. Фонды (!) дореволюционных учреждений периода гражданской войны, фонды Уманских окружных и уездных учреждений и организаций, фонды районных

---

⁸ В оригіналі забули залишити місце для прізвища викладача Ляховського.

и сельских учреждений и организаций, бывш.Уманского округа, фонды колхозов, совхозов, предприятий и прочих организаций.

В результате воздушной бомбардировки и артиллерийского (!) обстрела немецко-фашистскими (!) (войсками⁹) гор[ода] Умань 30-31 июля 1941 г. здание Уманского Государственного Исторического Архива было подожжено зажигательной бомбой и пожаром были уничтожены (!) все документальные материалы Уманского Государственного Исторического Архива с 1756 г по 1935 г. в количестве 2154 фонда (!), 305227 единиц хранения и 1000 кг. документальных материалов (!) находившихся в россыпи.

Погибшие документальные материалы Уманского Государственного Исторического Архива представляли большую ценность для исторической науки, для изучения истории борьбы Украинского народа против польских колонизаторов, против помещичье-крепостного и капиталистического гнета, за победу Великой Октябрьской Социалистической революции, за построение безклассового социалистического общества, они также отображали Экономическое (!) и культурное развитие Уманского округа.

Учетно-справочный аппарат Уманского Государственного Исторического Архива также погиб.

Все имущество Уманского Государственного Исторического Архива, балансовая стоимость которого выражается в сумме 43.979 рубл[ей] полностью погибло. Балансовая стоимость сгоревшего здания Уманского Государственного Исторического Архива выражается в сумме 294.876 руб.

Общая сумма материального ущерба составляет триста тридцать восемь тысяч восемьсот пятьдесят пять руб: 338.855 руб.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИССИИ

НАЧАЛЬНИК УМАНСКОГО ГО НКВД

Капитан Госбезопасности (підпис) /ЧЕПА/

Зав.Уманского Горотдела Наробраза (підпис М. Десятника)

---

⁹ В оригиналі вірогідно пропущене слово за смыслом.

Преподаватель Уманского Учительского Института Доцент (підпис) (Ляховский)

представитель комиссии содействия

Чрезвычайной Государств.комиссии (підпис) (Бурбурас)

И[сполняющий] О[бязанности] Зав.Уманского Городского

Госархива (підпис) /МАТЧЕНКО/

Печать исполкома

(печатка виконкому Уманської Міської Ради Депутатів трудящих)

Подписи:

Председатель Исполкома (підпис) (Давыденко)

Секретарь исполкома (!) (підпис) (Россоха)

Акт зарегистрирован в книге актов и оучету ущерба за №135 от 27 декабря 1944 года

Секретар Исполкома

Настоящий акт зарегистрирован в Отделе Госархивов УНКВД по Киевской области 9 го (!) января 1945 г. за № 32.

НАЧ[АЛЬНИК] ОТДЕЛА ГОСАРХИВОВ УНКВД ПО КИЕВСК[ОЙ] ОБЛ[АСТИ] (підпис)

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /ОЛЕЙНИК/

Захарчэнко Р.С. Уманский государственный исторический архив: документ о его уничтожении в 1941 году и объеме потерь.

В публикации впервые привлекается внимание к доселе малоизвестному отечественному историко-документальному учреждению – Уманскому государственному историческому архиву и, в частности, акцентируется на неисследованном факте гуманитарной катастрофы регионального масштаба в годы Второй мировой войны – уничтожении фондов архива в июле 1941 года. Среди прочего производится оценка ориентировочных количественных потерь документальных материалов, находившихся на

хранении, в частности, приводится уникальный документ, составленный в конце 1944 года об этом трагическом событии – «Акт о размере материального ущерба и убытков», который всю вину за данное преступление возлагает на бомбардировку здания немецкими войсками, а также анализируется достоверность этого свидетельства.

Ключевые слова: Уманский государственный исторический архив, Умань, Западная Черкасщина, Вторая мировая война, историко-культурные потери, источниковедение, Уманщина.

Zakharchenko R.S. Uman State Historical Archive: documents about its destruction in 1941 and the volumes of losses.

The article focuses on still little known national historical and documentary institution called Uman State Historical Archive and in particular on the unexplored fact of humanitarian catastrophe of regional scale during the Second World War – destruction of the funds of the archive in July 1941. Among other things, the article shows the number of lost documents which were kept there, and in particular it presents one unique document which was written at the end of 1944 about this tragic event: “Act on the amount of material damages and losses”, which shifts all the blame on to the bombardment of the institution by the German forces. Also, it analyzes whether these evidences are true.

Keywords: Uman State Historical Archive, Uman, Western Cherkashchyna, Second World War, historical and cultural losses, sourceknowledge, Uman Region.